

Griffen L.O. To the question about theoretical bases of science about monuments

Science about monuments while not expressly enough defined the position in the system of sciences, in particular, difference from science about historical sources. For this purpose it is necessary to consider community sense of monuments of history and culture as financial objects and their role in the field of socialization of individual by determination by him the socially-historical co-ordinates.

Key words: monumentologic, history and culture monuments, socialization, historical sources, information.

УДК 351.853(091)(438.32)«12/20»

В.П. БАДЯК

Становлення засад пам'яткоохоронної роботи у Львові

Зроблено спробу з'ясувати історію збереження культурного надбання Львова на її початковому (дорадянському) етапі, коли домінувала функціональна, прагматична мотивація щодо проведення ремонтно-реконструктивних робіт, які згодом регламентувалися нормативно-правовими приписами, вели до формування пам'яткоохоронної системи. Наголошується, що в умовах перебування Львова під польським пануванням українці зазнавали дискримінації особливо в питаннях охорони історико-меморіальних пам'яток – упорядкування могил борцям за волю України.

Ключові слова: пам'яткознавство, пам'ятки історії та культури, історичні джерела, Львів.

Тема Львова у науково-дослідницькій, творчій царині завжди буде актуальною, хто б за неї не брався, тим паче, з різних ідеологічних уподобань. Кожний із дослідників, популяризаторів шукатиме в історії міста – неофіційній столиці західноукраїнського краю – «свою правду», переконуючи, що вона справжня, єдина. Це своєрідна «боротьба за Львів», напевно найтриваліша, якщо глянути на інші українські міста; вона велася почергово чи водночас – і мілітарними, й інтелектуально-пропагандистськими методами й засобами.

Про Львів написано багато. Лише фортифікаціям «міста Лева» присвячені понад 70 праць українських, польських і російських дослідників [1].

За останнє десятиліття з'явилася низка фундаментальних праць, з-поміж яких виділимо трьохтомну «Історію Львова», «Архітектуру Львова», «Енциклопедію Львова» [2], робота над наступними томами якої ще продовжується, тощо. На жаль, «Звід пам'яток історії та культури Львова», розмова про який ведеться на урядовому рівні не один десяток років, досі невиданий. Переважно бракує грошей. Але якщо вони наче й були – приміром у 2006 р., коли гучно відзначали 750-річчя Львова, – то відповідальним за випуск «Зводу» не вистачило ні організаційної оперативності, ні наполегливості. Мовимо так, бо автор цих рядків був залучений до підготовки «Зводу», написав відповідний нарис із історії розвитку пам'яткоохоронної справи; текст зостався невикорис-

таним – можливо комусь би й знадобився, в усякому разі в ньому є авторська позиція, якщо хочете – «своя правда», на яку теж маємо право.

Наразі пропонуємо частину (початкову) історії, у процесі якої усвідомлювалося значення та практичні заходи щодо збереження пам'яток культури Львова від давнього часу до встановлення радянського режиму у вересні 1939 р. Зазначений період доволі тривалий і плідний. Упродовж його була збудована низка унікальних споруд, сформоване історико-культурне середовище, створена мистецьку ауру, що цікавить, наснажує мільйони людей. Львів'яни пишуться, що історичний центр міста внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1998), а місто – до організації міст Світової спадщини Центральної та Східної Європи, Ліги історичних міст, організації міст Світової спадщини євроазійського регіону, що ще до цього визнання й самого заснування Списку світової спадщини ЮНЕСКО отримало в 1975 р. на території ансамблю давньоруського і середньовічної частин площею 120 га з близько 200 пам'ятками статус державного історико-архітектурного заповідника [3].

Львів віддавна цікавив багатьох діячів культури, науки різних країн і часів, вони високо поцінювали його довкілля, ландшафт, споруди, пам'ятки культури, мистецтва тощо. Місто «лежить у такому місці, неначе це альгана посеред раю. Дуже гарні околиці. Як тільки трохи перейти через поріг, натрапиш на стільки дивовижних речей, що деінде треба було б подорожувати сотню миль, щоб таке ще побачити» [4]. Так писав німецький купець із Гданська Мартин Груневег, який мешкав у Львові 20 років, починаючи від 1582 р. Зроблений ним опис міста, багатьох об'єктів із позначенням їх на схематичному плані, а окремі з них – Високий замок, Успенська церква, костел Св. Анни, дерев'яна передміська синагога – є найдавнішим унікальним документальним (графічним) джерелом про Львів. Менш докладну, але компліментарну інформацію подає в 1603–1605 роках львівський аптекар і громадський діяч Іоан Альпнех (Альпнек) про Краківську та Галицьку брами, передмістя, де збудовано приблизно 1,5 тис. будинків, багато римо-католицьких і грецьких (православних) храмів [5]. Приємні враження залишив від відвідин у 70-х роках XVII ст. турецький мандрівник Евлія Челебі [6].

Від того часу багато що змінилося в історії Львова, його забудові, проте, не змінилося ставлення до нього справжніх поціновувачів прекрасного, котре добре висловив відомий художник, один із організаторів радянської реставраційної школи, виходець із Закарпаття Ігор Грабар: «Львів – одне з найкрасивіших міст Європи, воно не подібне до жодного міста світу. Архітектурні пам'ятки Львова, їх своєрідна краса – виняткова не лише в нашому, але й у світовому мистецтві» [7].

Одночасно, історія Львова викликає не тільки сентименти. Місто зазнало багатьох утрат як від об'єктивних, так і суб'єктивних (антропогенних) чинників. Останні взаємопов'язані історично та практично; зміни їхньої активності обумовлюють фізичне ослаблення пам'яток, а з плином часу ведуть до об'єктивного закону старіння й вмирання. Напевно, це спричинило несподіване падіння 1826 р. двохсотрічної вежі львівської ратуші, хоча стан, на думку техніків, був задовільним [8].

Надбанню Львова суттєво шкодили окупаційні режими, починаючи від монголів, котрі змусили галицько-волинських князів зруйнувати міські укріплення, в т.ч. у 1259 р. Львівський замок [9], потім у 1340 р., коли помер галицько-волинський князь Юрій II і польський король Казимир III захопив Львів, пограбував і спалив відновлений замок [10], установилося тривале польське панування. Воно змінилося в 1772 р. австрійською владою, яка впала восени 1918 р., чим скористалися українські патріотичні сили й проголосили Західноукраїнську Народну Республіку зі столицею у Львові. Утриматися відродженій Українській державі не вдалося: за підтримки західноєвропейських держав – переможців I Світової війни – знову прийшла влада поляків, що тривала до II Світової війни. Потім були «соціалістичні перетворення», німецький «порядок», від липня 1944 р. – сталінсько-комуністичний режим, що припинив своє панування з проголошенням 24 червня 1991 р. Акту незалежності України.

У такій діалектичній та строкато-суперечливій практиці формувався полінаціональний образ Львова, у якому переплелися різні історико-культурні уподобання, властиві як для східних, так і західних традицій. Питання «кому належить Львів?», особливо у зв'язку з провокаційними заявами деяких польських екстремістських груп з числа «кресов'яків» (вихідців зі східно-галицьких теренів – «кресів») «Львув – наш!», немає жодних підстав для найменших диспутів. Львів – українське місто з усім його надбанням на українській землі з її автохтонною людністю, котру завойовники визискували, зводячи вілли, палаци, замки, костели тощо, влаштуовуючи розкішне життя. Історія розпорядилася так, що великопанствові ідеї чужинців канули в Лету, залишилися пам'ятки, які вижили у вирі двох світових війн і советської атеїстичної вакханалії, витвори різної історико-культурної вартості, до котрої долучилися як видатні місцеві й зарубіжні творчі постаті, так і менш відомі майстри. Їхнє творіння треба шанувати, оберігати, бо це надбання не тільки українське, але й загальнолюдське.

Потреба в нагадуванні хроніки панування різних режимів на західноукраїнських землях обумовлена намаганням професійного з'ясування специфіки історичного розвитку княжого граду Лева на берегах Полтви, зміни його «обличчя» методом перепланування міських мереж, комунікацій, забудови й перезабудови вулиць, площ, вільних масивів новими спорудами та наскільки бережливо при цьому враховувалися об'єкти минулого. Мусимо констатувати, що корінне населення – українці, котрі в середньовіччі називалися русинами (руська людність), склали більшість у краї, але у Львові й інших галицьких містах – меншість. Тоді говорили, що у Львові мало русинів, але багато Русі. Причина відома: тотальна дискримінаційна політика за церковно-національною ознакою, котру здійснювали окупаційні режими, в т.ч. й у негативному ставленні до надбань українства, перешкоджанні йому в доступі до освітньо-мистецьких студій, реалізації творчого потенціалу. Лише завдяки великим зусиллям й обдарованим представникам русько-української людності вдалося здійснювати деякі задуми в низці музейницької справи, побудови культових, господарсько-культурних об'єктів, що стали окрасою міста, пошануванні пам'яті подвижників у національній царині, звитяжців боротьби за волю краю, України загалом.

Факт незаперечний: окупаційні режими намагалися в усьому демонструвати свою «вищість»: у зведенні споруд різноманітного цивільного та духовного призначення, що уособлюють архітектурні стилі бароко, класицизму, модерну, історизму.

З багатьох приватних будівель поляків назвемо костел неоготичного стилю (електики або історизму) Св. Єлизавети (1903–1912). Його поява на Привокзальній площі не тільки змінила панораму території, але й засвідчила політичні мотиви ініціаторів його побудови. По-перше, висвячення на честь святої, ім'я котрої мала дружина царя, означало здобуття прихильності з боку монархічного дому для поляків. По-друге, в'їзд у місто з його палацових воріт, яким став у 1904 р. залізничний вокзал, зустрічав бездоганно вибудований костел, а не головний собор Української греко-католицької церкви Св. Юра, що досі домінував в цьому районі міста. По-третє, стилізація костелу під давню готику мала справляти враження «давності польського Львова». Не останню роль у правдивізації міфу про «польськість» Львову відігравали пам'ятники польським діячам – С. Яблоновському, Янові III Собеському, Я. Кілінському, А. Голуховському, К. Уейському, О. Фредрі, А. Міцкевичу й іншим. Започаткував цей духовний експансіонізм польський магнатсько-шляхетський режим, використовуючи католицький костел як державницько-ідеологічну силу в суцільному намаганні ополучити край, героїзувати «богатирів» (борців) за «польський Львів».

Точилася боротьба за Галичину також між Угорщиною, Польщею і Литвою, що завершилася в 1387 р.. Польські експансіоністи відразу ж розпочали спорудження у Львові головного Кафедрального (Латинського) костелу в готичному стилі, заохотили німецьких колоністів до розбудови Середмістя, територія котрого лежить між нинішніми вулицями Валова, Підвальна, Гонти і просп. Свободи протяжністю 1,7 км, за «німецьким плануванням» з центральною ринковою площею, куди сходяться прямі вулиці, та ратушею – найпершою ознакою самоврядності міста за магдебурзьким правом, виштовхуючи в небуття княжий Львів на Підзамчому. Деякі фрагменти від того часу збереглися тут у найдавнішій мурованій церкві Св. Миколая, що згадується в грамоті 1292 р. [11]. Якщо заглянути в глибину віків, як це зробили археологи в 1992 р. на Краківському передмісті Львова, котре примикає до Підзамчого, з'ясується, що культурний шар сягає V ст. н.е. [12], тобто Львів як руське місто – ровесник Києва.

Переважно збудований з дерева, Львів спопелив вогонь у 1381 р. Така ж доля спіткала в 1527 р. його готичну забудову. Елементи готики збережені в окремих житлових будинках [13], що були відбудовані в ренесансному стилі. Наступне пишне бароко змінило візуальну панораму готично-шпильчастого Львова, де граціозною довершеністю виділяється вежа (дзвіниця) Корнякта – складова Руської (Волоської або Успенської) церкви – головного осідку православної конфесії краю. Польський клір не втримався від спокуси переробити готичне завершення Кафедрального костелу в барочному стилі. Фахівці сумніваються, чи вийшло краще.

Середмістя, де проводилося строго регламентоване будівництво, в котрому православним («схизматам») міщанам виділили невеличку вулицю, назва-

ну Руською, оточували фортифікаційні споруди: вежі, мури, рови та дві брами – Краківська та Галицька. Остання характеризувалася підвищеною опікою, міцністю та вишуканістю. Будівництво фортифікації, їх удосконалення та ремонт тривали понад п'ять століть і завдавали найбільше клопотів магистратові. Були періоди, що місто мало репутацію нездоланного. Якщо Б. Хмельницький не взяв його 1648 р. з тактичних міркувань, обмежившись Високим замком, то це вдалося зробити 1704 р. лише шведському королеві Карлу XII. Щоправда, час середньовічної фортифікації минав, вони ж більше не могли протистояти потужнішій артилерії [14].

Одночасно збігав час і Речі Посполитої. Опинившись у внутріполітичному кризовому стані, вона стала здобиччю трьох сусідніх монархічних імперій: Росії, Пруссії, Австрії. Опанування останньої Галичиною в 1772 р. супроводжувався нововведеннями, перебудовами. Цісар Йосиф II (1780–1790), наснажений ілюзійними просвітницькими реформами, особисто переконався в цій потребі, коли навідався у Львів і застряг зі шестикінною бричкою у багнюці в самісінькому його центрі – на пл. Ринок [15]. Середмістя було запущене, брудне. Через відсутність елементарних санітарно-побутових умов, мешканці покидали цілком пристойні, але задушливі кам'яниці, влаштуючись жити поза їх стінами.

Прагматичних австрійців не вабила екзотика давньої та занедбаной фортифікації, що наче обруч стискала місто. В 1777 р. почалося її знесення, розпродаж на будівельний матеріал; залишилася лише порохова вежа, частково вежі римарів, мулярів, поворозників і токарів, шевців, фрагменти стін з боку Полтви – «Історична стіна» (сучасний просп. Свободи), Бернардинський монастир, а також Високий замок. З матеріалу останнього збудовано кам'яницю на вул. Личаківській, 3 [16].

Середньовічний Львів вийшов на нові простори. Полтву загнали у бетонний колектор, використавши її під природну каналізацію. Це змінило комунікацію міста, значною мірою перемістило сюди культурно-відпочинкове та ділове життя міста – на з'єднанні береги річки, де виникли широкі вулиці (нинішні просп. Свободи та Шевченка) з престижною і комфортною забудовою.

Цісарська влада, оголосивши рівними всі конфесії й узявши під державну опіку релігію, впорядковувала побутові умови ченців, закрила в краї низку напівпорожніх і невлаштованих монастирів, знесла низку культових споруд, зокрема, через аварійний стан дерев'яні церкви XVIII ст. – Воскресенську і Св. Теодора; приміщення Бернардинського монастиря віддали під архів, для освітньо-наукових потреб використаний арсенал Сенявських. Влада заборонила хоронити покійників усередині та навколо культових споруд, зобов'язала перенести останки на виділені для цього місця за межами міста. Тоді ж був ліквідований цвинтар на території Онуфрійського монастиря та перенесено надгробну плиту з могили Івана Федоровича (Федорова) у приміщення церкви, де згодом вона розсипалася, загубилася, як і саме поховання першодрукаря. Впорядкування поховань започаткувало появу в 1783 р. Личаківського кладовища, що згодом набуло широкого ознак елітного некрополя.

Поряд із тим, це був період, коли в масі кількох європейських народів зароджувалися ідеї національного самоусвідомлення, і його чинником значною мірою було зацікавлення історичним минулим, його надбанням, бережливе ставлення до об'єктів старовини. Ці ідеї охопили й багатонаціональну Австрійську імперію. 31 грудня 1850 р. цісар розпорядився створити Центральну комісію для дослідження та збереження давніх будівель Відня. Її очолив барон Черніг. Були запроваджені посади урядових виконавців – консерваторів, які підпорядковувалися цій комісії й контролювали здійснення реставрації. Задля останнього була видана спеціальна інструкція, яка передбачала проведення реставраційних заходів на добровільних засадах, співпрацю з державними та недержавними установами й організаціями, духовенством. Без відома консерватора заборонялося здійснювати реставраційні чи відновлювальні роботи [17]. Звісно, користі від безоплатної роботи було мало. Траплялося, що провінційними консерваторами ставали аматори-красзнавці, які – патріотично насажені – ініціювали ряд рятувальних робіт. У Східній Галичині вказаним цісарським дорученням особливо не переймалися ні перший консерватор, призначений 1856 р. [18], ні його наступник. Хоча реставраційна справа набувала практичного досвіду, забезпечувалася певними регламентаціями, інструктивними вимогами в дусі австрійської педантичності. Дотримуватися їх, означало обмежувати самовільну перебудову давніх споруд, їх пластичних оздоблень, меморіальних витворів тощо.

Ініціювати реставрацію нікому не боронилося, але мусив бути план робіт, кошторис, погоджені з консерватором. Останній мав право коректувати план задля кращого збереження пам'ятки, затверджувати або відхиляти його. Консерватор виступав посередником в укладанні контракту на відновлювальні роботи між замовником і майстром – виконавцем (художником, скульптором, архітектором тощо), який зобов'язувався виконати їх за певний час і за визначену суму. У разі порушень реставраційних робіт або інших дій, що могли зруйнувати об'єкт, консерватор мав право звернутися до органу місцевої влади, щоб він заборонив будівельні роботи. Цей порядок дотримувався не завжди. Були випадки, коли консерватора ставили перед фактом проведених робіт і жодних коректив у їх проєкт внести вже було неможливо. Основна причина в тому, що реставраційні роботи проводилися за кошт замовника або установи, якій належав об'єкт. Низка відновлювальних робіт була здійснені на пожертви.

У таким спосіб, можливо, був відбудований найдавніший храм Львова – костел Св. Івана Хрестителя, що в черговий раз згорів у 1800 р. Частково відновлений у 1836 р., він почав руйнуватися й за двадцять років потому його було тимчасово порятовано; згодом було надруковане звернення в газеті «Край» до громадськості зібрати гроші на його відбудову; звернення супроводжувалося історичною довідкою про храм, що доповнювалася світлинами. В 1886–1889 роках був здійснений комплекс реставраційних робіт під керівництвом арх. Ю. Захаревича, після чого храм набув свого сучасного зовнішнього вигляду, напевно дуже віддаленого від первісного [19]. Принагідно зауважимо, це аналогічна доля спіткала всі найдавніші культові споруди Львова: церкви Св. Миколая, Св. Марії Сніжної, Св. Параскеви П'ятниці, Св. Онуфрія, – крім реставраційно-

рятивних робіт, здійснювалися капітальні перебудови, реконструкція, виходячи з прагматичних потреб храму та підлаштовуючись під новітні архітектурні течії. Лише окремі збережені елементи будівель (камінь, цегла, форма тощо) та дослідження фундаментів, як у випадку з храмом Св. Івана Хрестителя [20], дозволяють зробити припущення про їх історію, стиль.

Тодішнє розуміння реставраційної справи визначив один із новаторів-реставраторів середини XIX ст. француз Ешен Емануель Віолле ле Дюк, який, маючи вагомий і неоднозначний доробок після відновлення знаменитого собору Паризької Богоматері, писав: «Реставрувати споруду – це не означає її підтримувати, її ремонтувати або відтворювати міцність, це означає відбудувати в закінченому вигляді, котрий можливо, ніколи реально не існував» [21].

Довільне трактування суті реставрації французом, котрий насправді лише озвучив те, що давно робилося стихійно до нього, привернуло увагу ширшого кола фахівців, поціновувачів старовини; вони усвідомлювали, що реставрація – це передусім збереження автентичності, повернення до первісного, хай давно «не модного» образу. «Французький досвід» мав прихильників і в Австро-Угорській імперії, але кількість його опонентів зростала, як і бажаючих відновити, реставрувати об'єкти минулих часів, покритих «історичною патиною».

Реставраційна діяльність активізувалася у Львові з призначенням у 1864 р. головним консерватором Східної Галичини М. Потоцького. Ухвалою Галицького крайового сейму 1866 р. мали відтепер вносити в крайовий бюджет статтю для потреб на утримання й реставрацію пам'яток краю [22] – подібне вже практикувалися в інших провінціях імперії.

У риштуваннях опинилися більш-менш значимі пам'ятки Львова та Східної Галичини: замки, палаци, костели, церкви, синагоги, меморіальні знаки (надгробники); на стінах історичних споруд з'явився ряд символів, таблиць про увічнення подій, особистостей. Проведено першу інвентаризацію львівських костелів і церков з описами їх інтер'єрів працівником «Gazety Lwowskiej» Ф. Лобеським [23].

Не можна не зауважити, що діяльність польських консерваторів, краєзнавців спрямовувалася на відновлення пам'яток, пов'язаних виключно з польською історією. Якщо враховувати протистояння, що посилювалося між українською і польською сторонами за Східну Галичину, то ці дії набували політичного забарвлення й гостроти.

Вершиною польського «патріотичного здвигу» було рішення Львівського магістрату увічнити 300-ліття Люблінської унії (1869) – єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського – насипанням на Високому замку копця («Могили Люблінської унії»). Матеріал для копця брали з Піскової гори й території княжого замку, мурів, знищуючи сліди його історії, руської державності. Початковий ентузіазм насипачів поступово згасав, у міру того, як копець зсувався, бо робився без проектного обґрунтування. Знадобилося чимало зусиль, аби роботу закінчити аж у 1900 р. Ініціював і організував цю акцію поборник Великої Польщі Ф. Смолька, якому «вдячні львів'яни» встановили пам'ятник (збудований у 1910–1913 роках) [24].

Численні знахідки під час руйнації фортифікаційної споруди на Високому замку експонувалися на археологічній виставці, влаштованій до Першого археологічного з'їзду, що відбувся у 1885 р. у Львові. Це був період, коли все вагомніше зринали напрацювання у краєзнавчій, пам'яткознавчій ділянках українських дослідників, зокрема, А. Петрушевича, І. Шараневича – засновника Львівського ставропігійського музею, інституцій «Галицько-Руська матиця», «Народного дому», з якими все ж треба було рахуватися.

У цьому зв'язку важливе значення мав з'їзд консерваторів Західної і Східної Галичини у травні 1888 р., де був узагальнений досвід пам'яткоохоронної роботи та була висловлена думка про реорганізацію державної охоронної служби: створення окремих товариств – Грона консерваторів для обох галицьких частин. У листопаді наступного року проведено перше зібрання Грона Східної Галичини. Воно обрало керівний склад на чолі з В. Лозинським – джерелознавцем, редактором «Gazety Lwowskiej», на шпальтах якої публікувалися матеріали про пам'ятки. У його керівний орган увійшли А. Петрушевич і І. Шараневич. Поява українців обумовлювалася урядовими вимогами – забезпечити представництво в ньому представниками обох національностей [25]. Суто реставраційно-технічна справа набувала науково-правового осмислення та регулювання, класифікації об'єктів за певними критеріями.

У Європі підходив час ухвалення національних законів, у котрих викладалися нормативні засоби бачення охоронної діяльності, її користі – прагматичної та духовної, появи першої Конвенції та Положення міжнародної спільноти про Закони і звичаї суходільної війни (1899) [26]. В Австро-Угорській імперії цими питаннями займався головний охоронець пам'яток А. Рігель. Гадаємо, він був ключовою фігурою в підготовці відповідного закону, ухваленого в 1903 р. Крім нормативно-правових засад, у цьому документі акцентується увага на користі реставрації як основного засобу збереження та використання пам'ятки – тобто визначальним мусила бути мета реставрації. Вона може бути різною, що спонукатиме до застосування й різних методів, котрі здаватимуться навіть суперечливими, бо один і той же метод в одному випадку буде недопустимим, в іншому – цілком прийнятним. Таким чином, питання зводиться не стільки до визначення правильного прийому реставрації, що є важким завданням, враховуючи велике розмаїття таких прийомів і більшу кількість їх практичного застосування; скільки до правильного вибору мети реставрації, що значно прояснює та спрощує її завдання. Для того, аби допомогти правильно витримати і визначити мету реставрації, в законі акцентується *що* поціновується в пам'ятці і, власне, в якому стані її треба зберігати [27].

Після ухвалення закону були здійснені організаційні заходи, зокрема, справу охорони пам'яток була передана до компетенції Міністерства віросповідань і народної освіти, створені консерваторські уряди на чолі з генеральними консерваторами на місцях [28].

Але сприймати ці нововведення як гарантію цілковитої недоторканості старожитностей не доводилося, особливо там, де держава не вкладала в пам'яткоохоронну справу грошей. Власник або громада (церковна) могли

домогтися дозволу від консерватора на реалізацію фахового проекту реконструкції, оновлення тощо пам'ятки в «дусі французького новатора». Найбільш показовою ілюстрацією сказаного була реконструкція Вірменського кафедрального собору, що тривала від 1905 р. до кінця 1920-х років. Його розбудували в бік вул. Краківської, оздобили інтер'єр мозаїкою з італійського скла, вітражем, позолотою, розписами. Середньовічній суворій споруді надали внутрішнього блиску, в якому вловлювалася стилізація східного мистецтва, мотиви символізму, модерну [29]. Що було втрачене внаслідок такого радикального оновлення – не розголошувалося.

Интерес до реконструкції Вірменського собору, яку здійснювали митці високого фахового рівня, був очевидним, як і до решти культових надбань: костели Св. Михайла, Св. Отців Кармелітів босих, Кафедральний, Сакраменток, Домініканів. Одночасно, зробити новий стінопис Гроно консерваторів Галичини не дозволило. Українська громада міста піддала реставраційним новаціям церкви Св. Онуфрія, Св. Параскеви П'ятниці, Св. Юра, де крім інших робіт, були оновлені всі кам'яні скульптури [30].

Масштабність реставраційних робіт обумовила заснування в 1906 р. науково-громадського «Товариства шанувальників старожитностей Львова». Його активні члени досліджували, інвентаризували пам'ятки, співпрацювали з міським магістратом, сеймом, популяризували відомості про місто, видаючи книжечки серії «Львівська бібліотека». Ще одне об'єднання – «Товариство поліпшення вигляду Львова та околиць» – від 1911 р. переймалося естетикою міста: фасадами, вітринами крамниць, площами, скверами [31].

Однак, у діяльності згаданих товариств домінували польські мотиви «цінностей Львова». Своєрідною альтернативою їм стало «Товариство охорони української старовини», створене в 1913 р. за ініціативою мистецтвознавця І. Свенціцького. Товариство очолив етнограф В. Шухевич, а першим його почесним членом був обраний митрополит А. Шептицький – засновник сучасного Національного музею у Львові. Пам'яткоохоронними проблемами переймалася й плеяда знавців історико-культурної спадщини краю: І. Крип'якевич, Т. Коструба, М. Голубець, В. Січинський та інші, що працювали в Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ) [32].

Початок ХХ ст. можна характеризувати як значне збагачення теоретико-правових засад охорони пам'яток культури, практичних методів реставраційних робіт, де помітний відсоток складала реконструкція, перебудова (особливо культових споруд), а також значна популяризація історико-мистецької спадщини як важлива форма її збереження.

Молох I Світової (1914–1918) й польсько-української (1918–1919) війн завдали великих руйнацій історико-культурній спадщині краю [33], не кажучи про численні людські втрати. Зринули нові проблеми порятунку й упорядкування історико-культурних об'єктів, у т.ч. меморіального спрямування. Відновлена Польська держава, що домоглася анексії Східної Галичини й Волині у свої кордони, зберігала певною мірою нормативи Гроно консерваторів. Від 1920 р. воно стало державною структурою й отримало назву Консерваційного управління.

Кожне воєводство мало свого головного консерватора, який керував справами реставрації пам'яток архітектури. Управління консерваторів існувало до вересня 1939 р. Спеціальних реставраційно-виробничих майстерень у згаданий період не було, реставрацію проводили приватні будівельні фірми або окремі особи під наглядом і за проектом архітекторів. Польські законодавчі нормативи вимагали збереження первісного вигляду пам'ятки, карали за самовільні дії, що спотворювали об'єкти давньої забудови.

Підвищення уваги до культурної спадщини обумовлювалася вказівкою 1927 р. Міністерства внутрішніх справ Львівському воєводському урядові створити повітові товариства опіки над пам'ятками. Наступного року при цьому Міністерстві був створений Департамент мистецтва, в котрому пропонувалося запровадити керівні посади Генерального консерватора (реставратора) пам'яток і Воєводського консерватора (реставратора) як органу надзору. Для інвентаризації пам'яток був заснований відповідний інститут у Варшаві й окружні бюро при воєводських урядах. У 1929 р. були призначені 1 консерватор і 1 працівник Інституту інвентаризації для Львівського, Тернопільського й Станіславського воєводств. Таким посадовцем став мистецтвознавець Ю. Піотровський, головою Львівського окружного уряду консервації – доктор З. Горнуг. Останній обіймав цю посаду впродовж десяти років й зарекомендував себе плідним практиком і знавцем історії мистецтва, автором багатьох праць; він розпочав реалізацію програми інвентаризації пам'яток Львова, що супроводжувалися науковими описами, виготовленням фотокліше, архітектурними обмірами [34].

Напевно, цей доробок послужив науковим багажем, аби впродовж наступних 1933–1934 років Львівський воєводський уряд надав давнім житловим, культурним, громадським будівлям Львова статус пам'яток. Інтенсивні містобудівні процеси, промислово-транспортний розвиток обумовлювали ґрунтовніше осмислення пам'яткоохоронних принципів, що зводилися до окремих об'єктів; була сформована концепція місць-заповідників як осередків визначних історичних і архітектурно-містобудівних цінностей із наданням їм відповідних правничо-організаційних форм. До цих важливих питань долучалося й «Товариство оборони інтересів і культури Львова», що виникло у 1934 р. Результатом спільних урядових і громадських зусиль в 1937 р. середмістя Львова було визнане пам'яткою [35].

У переліку реставраційних об'єктів значиться унікальний «Італійський дворик» у палаці Корнякта (Королівська кам'яниця), якому надали сучасного вигляду в 1926–1929 роках, костели Св. Миколая, Латинський, Бернардинів, Кларисок (знесли добудови й увінчали вежі новими банями), 6 кам'яниць на пл. Ринок із повернутим їм первинним виглядом, палац Безядецьких, а також Міський арсенал, консервація якого дозволяла повніше розкрити для огляду найстаріші в місті оборонні мури [36].

На тлі цих польських об'єктів скромно значаться українські. Зауважено про реставрацію кафедри собору Св. Юра, де водночас досліджувалися залишки конструкції первинної будови, розкрита первісна білокам'яна кладка нижньої частини стін Миколаївської церкви, яку реставрували в 1924–1925 роках [37]. Були наміри української громадськості заснувати музей народної архітек-

тури та побуту під відкритим небом (скансен), зокрема, зусиллями мистецтвознавства М. Драгана, задля цього, навіть, була перевезена в 1930 р. унікальну дерев'яну Миколаївську церкву 1763 р. з с. Кривки (Турківський район) до Львова. Але влада не дозволила збудувати музей.

Ще більший спротив чинився під час упорядкування військових поховань. Це питання великої політики. У цивілізованому світі існують морально-християнські норми, де могили вбитого воїна, незалежно від мундиру, оберігають, тобто вона набуває статусу пам'ятки. У другій Речі Посполитій ці норми були далекі від елементарно моральних.

Торкаючись теми військових захоронень, кладовищ стосовно Львова, не будемо її деталізувати – ця тема значною мірою висвітлена фахівцями [38], апелюватимемо лише до найсуттєвішого – до об'єктів, що є пам'ятками й доля їх склалася сумно. Ще тільки розпочалася I Світова війна, як австрійське військо-ве командування подбало про шпиталь для поранених і територію під військо-ве кладовище у Львові. Велика Галицька битва 25 серпня – 2 вересня 1914 р., що завершилася поразкою австрійців й окупацією Галичини росіянами, відступ останніх у червні 1915 р. внаслідок т.зв. Горлицького прориву австрійців і німців, залишили на полях Львівщини десятки тисяч убитих.

Сумними свідками цих драматичних подій були у Львові два воєнні кладовища: «Холм Слави» над Личаківським парком, де поховали вояків російської армії; на їхніх могилах установили дерев'яні хрести та високий білокам'яний трираменний православний хрест як головну ознаку меморіального місця; і австрійський військовий цвинтар, котрий розмістили на Личакові, де спочило понад 10 тис. вояків різних національностей, у т.ч. й українці. В 1930-х роках за ухваленим проектом у Варшаві дерев'яні хрести, мусульманські знаки на могилах боснійців і огорожу замінили на бетонні. Збережені світлини цвинтаря вражають панорамною численністю і традиційною однотипністю хрестів, до яких веде висока П-подібна арка [39].

Одночасно із закінченням воєнних конфліктів польська влада взялася за ліквідацію (комасацію) тимчасових поодиноких і групових військових поховань, розкиданих містом.

Упорядкуванням «своїх» займався польський воєводський відділ військового гробівництва. Обрано південну ділянку Личаківського цвинтаря. Польська сторона, наснажена переможним завершенням воєнних змагань, вирішила особливо відзначити свої жертви – збудувати меморіал. Оголошений конкурс несподівано виграв невідомий архітектор – студент Львівської політехніки Р. Індрух. Реалізація дорогого проекту тривала впродовж 1921–1939 років, унаслідок чого постав помпезний пантеон польської зверхності та української приниженості під фальшиво-образливою назвою «Оборонців Львова» або «Орлят». Мовляв, поляки обороняли «свій» Львів, у т.ч. підлітки – «орлятка» від «чужинців-українців». Однак, тут поховані не тільки загиблі в місті, але й ті, що загинули поза його межами, а також і в пізніший час. Таких нараховується 1926 осіб з 2859 «оборонців Львова» [40]. Певна частина польської преси – і сучас-

ної, і нинішньої, – коли виникла проблема з відновленням пантеону в первісному вигляді, рясніла публікаціями в великодержавницько-зверхньому дусі [41].

Не маючи жодної державної підтримки, похованнями Українських січових стрільців, вояків Української Галицької Армії (УГА) переймалася виключно українська громадськість. За ініціативою І. Крип'якевича у травні 1921 р. заснований у Львові Крайовий комітет охорони воєнних могил як секція Українського горожанського комітету (УГК), що діяв з грудня 1918 р. й опікувався полоненими, пораненими тощо. Найпершим завданням цього новоствореного комітету було якраз упорядкування поховань на Янівському, Личаківському й інших кладовищах. Формувався ритуал пошанування убитих, що занепокоїло польську владу, котра в грудні 1921 р. розпустила УГК та його секції «за протидержавну діяльність», а потім за розпорядженням міської влади було проведено «по-своєму комасацію» – окремі останки, що не перенесли на визначені місця кладовищ, просто зрівняли із землею.

На початку 1927 р., коли польська політика тиску поступилася т.зв. компромісам, українська громадськість знову порушила питання впорядкування могил, встановлення пам'ятників, створивши 2 травня 1927 р. «Товариство охорони воєнних могил». Долаючи перешкоди влади, за сприяння цього товариства були впорядковані могили на Личаківському і Янівському кладовищах, на останньому були встановлені хрести за старими козацькими зразками (автори П. Холодний, Л. Лепкий, Є. Нагірний), де спочило близько тисячі учасників визвольних змагань, зокрема, генерал-четар М. Тарнавський, перший голова уряду ЗУНР К. Левицький та інші [42].

Реконструкція торкнулася й «Холму Слави». Він залишився без догляду і поступово занепадав, хоча згідно з артикулом Сенжерменського трактату (1919), всі держави, які брали участь у I Світовій війні, зобов'язалися утримувати в належному стані та шанувати могили вояків, похованих на їх територіях. Руїнація кладовища прискорилася, коли почали брати пісок, випасати на прилеглих до кладовища ділянках худобу. Комісія магістрату, в складі представників наукових і громадських організацій, констатувало: «лише незначна кількість могил, розташованих у верхній частині цвинтаря має давні дерев'яні хрести, інші ж без хрестів. Могили зруйновані і практично повністю зрівняні з землею. Через гроби і могили протоптані стежки. Серед загинутих і знищених поховань паслися корови <...> Другий, менший цвинтар воїнів, які померли на інфекційні хвороби, теж знищений і вибитаний» [43].

Перенести останки з невеликого інфекційного кладовища до основного масиву поховань не вдалося, бо після відкриття перших могил з'ясувалося, що кількість похованих перевищує майже в 10 разів записи цвинтарних книг. Оскільки грошей на таку непередбачену кількість поховань бракувало, роботи припинили. Відразу ж на цю ділянку знайшлися власники, і в 1937 р. у зв'язку із загальними роботами щодо впорядкування військових цвинтарів у Львові поховання російських воїнів на обох ділянках «Холму Слави» були ексгумовані й рештки 5369 осіб перенесені на єдину й ущільнену ділянку Австрійського військового кладовища на Личакові. Більшість останків належали українцям [44].

До початку II Світової війни впорядкування військових поховань у Львові фактично завершили. Окрім основних Личаківського і Яновського кладовищ, могили Українських січових стрільців збереглися на інших львівських кладовищах: у Винниках, Брюховичах, Голоско, Кривчицях, Сихові, Знесіння тощо. В майбутньому всі ці поховання зазнають руйнації.

У цілому, з вище викладеного доходимо висновку, що впродовж тривалої історії Львова формувалося усвідомлення значимості пам'яток старовини, ролі архітектурно-мистецьких витворів у духовному збагаченні, потреби практичних (в т.ч. нормативно-правових) заходів щодо збереження певних об'єктів історико-культурної спадщини; не полишимо поза увагою й те, що корінне українське населення краю в реалізації намірів зберегти об'єкти національної культури, особливо пам'ятки історії, зазнавало від чужиницьких режимів усіляких перепон.

Джерела та література

1. *Оконченко І., Шишка О.* Фортифікації Львова. Бібліографія // Галицька брама – 1998. – № 3. – С. 32.
2. Історія Львова. У 3–х т. – Львів, 2006–2007; Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст. – Львів: Центр Європи, 2008; Енциклопедія Львова. – Т. 1, 2, 3. – Львів: Літопис, 2007–2008, 2010; Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996; *Шишка О.* Наше місто – Львів. – Част. 1, 2. – Львів: Центр Європи, 2000–2005; *Мельник Б.В.* Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. XIII–XX ст. – Львів: Світ, 2001. До переліку цих праць годиться долучити брошуру І.В. Паславського «Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й не вірогідні дати заснування столиці Галичини» (Львів, 2010), в якій міститься сенсаційне повідомлення, виявлене у праці французького вченого-сходознавця кінця XVII – початку XVIII ст. Мішель Ле Кієна, що Львів був заснований «князем русинів Левом 1240 року».
3. *Вуйцик В.С.* Львівський державний історико – архітектурний заповідник. – Львів: Каменяр, 1979. – 128с.; *Онищенко Л.* Історична спадщина Львова. 10 років під охороною ЮНЕСКО // Галицька брама. – 2008. – № 12. – С. 2–4.
4. Уривки із записок Мартина Груневега про заснування, розташування та забудову міста Львова // Історія Львова в документах і матеріалах. – К., Наукова думка. – 1986. – С. 61.
5. Там само. – С. 64–65.
6. Там само. – С. 87–88.
7. Львовская правда. – 1956. – 1 июня.
8. *Jaworski F.* Ratusz – Lwów, 1907. – S. 10, 13.
9. Літопис Руський. – К., Дніпро, 1989. – С. 421.
10. Історія Львова в документах і матеріалах. – С. 12–13.
11. *Овсійчук В.А.* Архітектурні пам'ятки Львова. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 8.
12. *Петецьрич В., Филітчук М.* Город під золотим Левом. Нотатник археологів // Львів. Історичні нариси. – Львів, 2006. – С. 24–28.
13. *Трезубова Т.М.* Нове про архітектуру середньовічного житла на площі Ринок у Львові // Українське мистецтвознавство. Вип. 3. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 151–157.
14. Фортифікації Львова // Галицька брама. – 1998. – № 3; *Бадяк В.* Фортифікації Львова: відомі і полемічні // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. – К.: 1999. – С. 507–521. *Качор І., Качор Л.* Середньовічний Львів. Фортифікації: – Львів: Априорі, 2009. – 264 с.
15. Історія української культури. Вид. друге, доп. – Т.1. – Вінніпер, 1964 – С. 200.
16. *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 24–25.
17. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 616, оп. 1, арк. 1–190.
18. *Яремич Г.* Охоронні та пам'яткознавчі традиції Львова // Галицька брама. – 1996. – № 15. – С. 18.
19. Архітектура Львова – С.51.

20. *Багрий Р.* Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова // Київська Русь: культура, традиції. 36. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 28–35.

21. *Михайловский В.В.* Реставрация памятников архитектуры. Развитие теоретических концепций. – М.: Стройиздат, 1971. – С. 54.

22. *Яремич Г.* Вказана праця. – С. 18; *Дорофієнко І., Козинкевич О., Пашина В.* Історія реставрації в Україні // 50-річчя Укрреставрації. Історія корпорації. – К.; Львів, 1996. – С. 5.

23. *Яремич Г.* Вказана праця. – С. 18.

24. *Крип'якевич І.* Вказана праця. – С. 26.; *Бандрівський М.* Про копець на Високому замку // Галицька брама. – 1996. – № 12. – С.8; Архітектура Львова... – С. 505.

25. *Яремич Г.* Вказана праця. – С. 18.

26. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: 36. офіц. док. – К.: Істина, 2006. – С. 264–265.

27. *Михайловский В.В.* Вказана праця. – С. 86.

28. *Яремич Г.* Вказана праця. – С. 19.

29. *Смірнов Ю.* Реставрація Вірменської катедри у Львові у 1905–1914 роках // Галицька брама. – 2001. – № 2–3. – С. 12–14; *Його ж.* Реставрація Вірменського кафедрального храму у Львові у 1909–1914 роках // Галицька брама. – 2002. – № 4–6. – С. 24–27;

30. Архітектура Львова... – С. 450–454.

31. *Яремич Г.* Вказана праця. – С. 19.

32. Там само.

33. Частково їх фахово описав уповноважений Імператорської Академії наук у Петрограді в справі охорони історичних пам'яток і наукових колекцій в районі воєнних дій С. Шмурло 5 травня 1915 р. в шостому листі, копію якого виявлено у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Це той учений із військовим званням високого рангу, що вивіз із Перемишля т.зв. корону Данила Галицького й інші речі (див.: *Бадяк В.* Вакханалія зайд // Дзвін. – 2005. – Ч. 9.

34. Архітектура Львова... – С. 574.

35. *Яремич Г.* Вказана праця. – С. 19.

36. Архітектура Львова... – С. 574–575.

37. Там само. – С. 52, 574.

38. Бібліографія військових поховань нараховує близько 170 назв українських, польських і російських авторів (див.: Галицька брама. – 1999 – № 5–6. – С. 30).

39. *Гранкін П.* З історії військових цвинтарів Львова (1914–1918 р.); *Харчук Х.* Австрійський цвинтар та поховання українських стрільців у Львові // Там само. – С. 14–15; 18–20.

40. *Харчук Х.* Польські військові поховання у Львові // Там само. – С. 22–23.

41. *Smentars Obrońców Lwowa*//*Obrońca Lwowa i Kresów wschodnich.* – Lwow 1926; *Indruch R.* Projekt urządzenia cmentarza Obrońców Lwowa // *U mogul czuwa straż.* – Lwow, 1922; *Smentars Obrońców Lwowa.* – Wrocław, 1990; *Panteon Ortą Lwowskich.* – Warszawa, 1992.

42. *Дзюбан О.* Стрілецькі некрополі Львова // Галицька брама. – 1999. – № 5–6. – С. 3–6; Некрополі України. – К., 1999. – С. 182–186.

43. *О.В. Холм Слави 1914–1915 рр.* // Галицька брама. – 1996. – № 5–6. – С. 16–17.

44. Там само.

Бадяк В.П. Становлення основ пам'ятникоохоронного дела во Львово

Предприята попытка выяснит историю сохранения культурного наследия Львова на ее начальном (досоветском) этапе, когда доминировали функциональные, прагматические работы, регламентируемые со временем нормативно-правовыми предписаниями, вели к формированию памятникоохранный системы. Отмечается, что в условиях пребывания Львова под польским господством украинцы подвергались дискриминации, особенно в вопросах охраны историко-мемориальных памятников, упорядочения могил борцам за свободу Украины.

Ключевые слова: памятниковедение, памятники истории и культуры, исторические источники, Львов.

Badyak V.P. Formation of the conservation principles of monuments in Lviv

This is an attempt of making clear the history of conservation cultural heritage in Lviv, especially its start in the before of Soviet period, when the pragmatic principles of function in the repair and reconstruction were predominate. This principles were regulated by legal rules and leads to forming the monuments conservation system. It is stressed on the conditions in which Ukrainian inhabitants of Lviv have to be in the times of Polish supremacy. Special discrimination they feel in the aspects of historical memorial monument and putting in good order tombs of persons who struggle for free Ukraine.

Key words: monumentologic, history and culture monuments, socialization, historical sources, Lviv.

УДК 351.853(091)(477.6)«1945/1952»

О.В. ПРИНЬ

Повоєнне відновлення державної системи охорони культурної спадщини у Донбасі 1945–1952 роках

У статті аналізується повоєнна ситуація в Донбасі в культурній сфері та висвітлюється історичний процес поступового відновлення системи центральних і місцевих органів влади з охорони культурної спадщини.

Ключові слова: державні органи, реєстр пам'яток, виконавчий комітет, урядові рішення, археологічні пам'ятки, паспортизації пам'яток історії та культури.

Повоєнний етап відродження та розвитку системи державного управління України вплинув на всі сфери життєдіяльності українського суспільства. Адже II Світова війна завдала непоправних, колосальних втрат – музейні колекції, сотні архітектурних пам'яток, тисячі монументальних були зруйновані, десятки тисяч творів мистецтва вивезені до Німеччини.

У цих умовах система органів охорони культурної спадщини проходить свої історичні етапи відродження, становлення, розвитку та реформування. Державотворчий процес сьогодення активізував вивчення проблем, пов'язаних із осмисленням історичного досвіду минулого. Особливого значення за умов розбудови української державності набуває проблема аналізу тих процесів, що відбувалися у сфері охорони культурної спадщини України з повоєнного часу.

Відомий дослідник у галузі державного управління Г.В. Атаманчук, говорячи про місце радянської форми державності, підкреслює: «Як її не оцінювати, це була віха в історії державності, яку наука не може ігнорувати» [1], а за визначенням провідного українського правника В.І. Акуленка, шлях становлення та розвитку радянського законодавства про охорону культурної спадщини є суперечливим і неоднозначним, неоднаковим було ставлення до пам'яток минулого на всіх етапах, є здобутки в їх збереженні, є немалі втрати й волонтаристські перекося [2].